

Co je křesťanské umění a co je křesťanskost v umění [1965]

Referát přednesený 28. 1. 1965 na schůzce evang. literátů v Praze (Ječná ul.)

Nemám v úmyslu stavět nějaká zvláštní estetická kritéria a vůbec nehodlám pojímat danou otázku esteticky. Otázka křesťanskosti umění není řešitelná tak, že bychom chtěli v samé podstatě umění najít nějaké křesťanské elementy anebo že bychom je tam chtěli uložit, takové elementy, na nichž by potom umění stálo jako na nějakém základu, a tím na sebe bralo křesťanský charakter. Umění je starší než křesťanství a má tedy odlišný původ a své vlastní zdroje. Nejde však na druhé straně ani o to, podřídít umění nějakým křesťanským normám, zaměřit je ke křesťanské skutečnosti (jako je třeba církev, křesťanské společenství nebo určitá podoba křesťanství, konfese apod.). To všechno se v dějinách křesťanství dělo, takové typy úsilí byly realizovány. Nicméně mám za to, že v tom nespočívá podstata věci, že to nejsou cesty ke křesťanskému umění. Leč dohodněme se nejprve o tom, co to je křesťanství a křesťanskost vůbec, a pak teprve zkoumejme, co lze rozumět křesťanskostí umění.

1.

Křesťanství je historická skutečnost nadobyčejné složitosti, která má svůj střed a své okraje, svou podstatu a rozmanité převleky, své jádro a své nahodilosti. Je pravděpodobné, že další naše úvahy a náš rozhovor bude velice znesnadněn tím, že nedosáhneme shody o tom, kde hledat v křesťanství ono ústřední jádro a co považovat za historickou podmíněnost, a tedy z hlediska onoho jádra za nahodilost. Věc je o to nesnadnější, že samo jádro křesťanství nelze považovat za cosi věčného, neměnného, naddějinného (a je možné, že ani o tom se nedohodneme). Proti historické podmíněnosti musíme tedy jádro hledat v tom, co tuto podmíněnost a všechny okolnosti přesahuje, co je činí předmětem své aktivity, své práce a svého úsilí, tedy co je přemáhá a přetváří. Jsem přesvědčen, že jádro křesťanství nemůžeme hledat v tom, co je všem epochám a dějinným podobám křesťanství společné, ale co je vnitřní osnovou ustavičně nové a tvůrčí, pracovní realizace křesťanské linie v dějinách. Z toho vyplývá první náš závěr: křesťanskost umění nebudeme hledat ve vnějších, a tedy nahodilých souvislostech a podobách, které mohou být sice reálné a někdy i hojné, ale které svědčí pouze o vnějším vlivu určité, dále zase dobově podmíněné historické podoby křesťanství na nějakou linii či tradici umělecké tvorby. Odmítáme jít touto cestou již proto, že takové ovlivnění může mít svůj zdroj zcela mimo okruh toho, co je pro křesťanství podstatné, co má původně svou zcela jinou reálnou podobu a do samotného křesťanství proniká teprve jako vnější ovlivnění a podmíněnost, takže potom každý další vliv na uměleckou tvorbu je onou historickou podobou křesťanství jenom zprostředkován a předán, i když třeba s jistými modifikacemi. Nám půjde o to, co je nebo co může být v umění autenticky křesťanského, co v umění je nejenom nemyslitelné bez křesťanského vlivu a působení (neboť v dějinách je ve skutečnosti nemyslitelná jakákoli alternativa, k níž nedošlo a která se nestala skutečností), ale co vyvěrá ze samotného ústředního jádra křesťanství a co není určitou historickou podobou křesťanství

jen transformováno, modifikováno a jako podmínka a okolnost dále předáváno, ale co přetváří povahu a podobu umění ze svých vlastních, původních, vnitřních zdrojů.

2.

Pokus o to, proniknout k podstatě křesťanství a uchopit jeho nerv, jeho ústřední jádro, je ovšem možný jenom jako určité myšlenkové úsilí, tedy jako reflexe. Reflexe však z podstaty věci nepatří k samé podstatě křesťanství a k jeho ústřednímu jádru. Každý myšlenkový pokus o uchopení samotného jádra křesťanství se tedy *eo ipso* ocitá mimo toto jádro a bere na sebe podobu také vnějšně, dobově podmíněnou. To znamená, že v každé době je takový pokus o myšlenkové vyjádření, o určitou interpretaci podstaty křesťanství podnikán s pomocí myšlenkového aparátu, který je součástí i mimokřesťanského myšlenkového úsilí té doby. Je proto nutné, aby takový pokus byl alespoň v jistých ohledech postaven také proti jiným, dřívějším pokusům, a to přinejmenším do té míry, do jaké nové myšlení a nová doba vůbec se staví proti myšlení a době minulé. Historické proměny dobového pozadí a také proměny rozmanitých způsobů myšlenkového přístupu ke skutečnostem a metod, jak tyto skutečnosti myšlenkově uchopit, ovšem mohou představovat dění jenom málo nebo vůbec neovlivněné jádrem křesťanství. V takovém případě se z hlediska křesťanství takové historické proměny jeví jako cosi v podstatě irelevantního a účast křesťanského myslitele na těchto proměnách je potom účastí pasažéra na lodi, který se nestará o práci kormidelníka. Toto je velmi rozšířené pojetí obecného vztahu křesťana ke světu vůbec, a zejména ke kultuře, pojetí právě tak rozšířené jako falešné. Ve skutečnosti každý takový případ, kdy třeba dnes dojde k určitým proměnám společenské skutečnosti ať už v oblasti vědy a vědeckého názoru, umění a umělecké tvorby, nebo v samotném zaměření veřejného života a politického úsilí atd. atd. bez aktivní a iniciativní účasti křesťanů jakožto křesťanů, je možno, a dokonce nutno považovat za případ, kdy se křesťanství naší vinou stává solí zmařenou a kdy je jako svícen stavěno pod kbelec. V takových případech opouští cosi podstatného, opouští své nejvlastnější zaměření a svou vnitřní orientaci, je nevěrné svému poslání a zakopává své hřivny. Každé zaměření, které nějak propouští svět a světské záležitosti z centra své pozornosti a svého zaměření, opouští vlastní křesťanskou linii a přestává být skutečným, pravým křesťanstvím. Možná, že se o této věci také nedohodneme. Nicméně připusťte to alespoň jako možnost a pokuste se sledovat další mé vývody i přes svůj jakkoli hluboký a příkrý nesouhlas s tím východiskem, pamatujíc, že se celý náš hovor nutně pohybuje mimo jádro skutečné křesťanské existence a že je třeba veškeré rozpory vidět se vši vážností, ale také s potřebnou relativitou. Víme, že na prvním místě stojí správné životní zaměření a praktická poslušnost a teprve na druhém, ne-li na dalším místě ortodoxie. Vždyť ne každý, kdo říká Pane, Pane...

3.

Tím už jsem naznačil, že ono ústřední jádro křesťanství nevidím v učení, které chápu jako reflexi, ale v činění, tj. v určité životní (celoživotní, tedy nejen myšlenkové, ale také myšlenkové) orientaci člověka křesťansky zakotveného; jádro křesťanství není něčím, co by bylo přístupné nějakému popisu, cirkumskripci, vůbec nějakému přístupu zvnějška,

nezaujatému přiblížení, věcnému postupu. Jádro křesťanství není ničím, co by bylo možno postavit vedle jiných historických skutečností, daností, ale je to cosi hybného, vyzývavého a vyzývajícího, cosi, čeho je třeba se chopit, čemu je třeba se otevřít a odevzdat, čím je třeba se nechat uchopit, prostě čím je nutno si nechat zkomplikovat život, převrátit své zaměření, obrátit se a co je nutno v tomto novém životě realizovat, uskutečňovat, uvádět praxí doprostřed tohoto světa a tím celý svět přetvářet a proměňovat. Jádrem křesťanství je tedy cosi, co se projevuje na prvním místě a především v křesťanské existenci, i když se v ní projevuje ovšem jen částečně, velmi často zmateně a relativně. Teprve prostřednictvím této křesťanské existence může ono jádro křesťanství proniknout do reflexe, do myšlení, do učení křesťanského. Neboť křesťanské myšlení je možné jen jako reflexe křesťanské existence. V křesťanské, a to jest křesťanově existenci jediné jest nebo alespoň může být přítomno, při životě a při činu jádro křesťanství. A tak vidíme, že samo jádro křesťanství je na sedmero zámků uzavřeno každému pokusu o nezaujatou analýzu, která je ideálem vědeckého zkoumání (alespoň dáme-li pro tuto chvíli na to, jak sama sobě rozumí moderní věda), a jak se otevírá pouze lidské odvaze otevřít se jeho výzvě, vzít posláni jím uložené na sebe a uskutečňovat je celým svým životem všude tam, kam se jako do své vlastní situace dostane. Tak jsme dospěli k tomu, že můžeme říci: oním vlastním, ústředním jádrem křesťanství je víra. Nikoli víra v něco či v někoho, ne víra na něco či na někoho, ale víra jako základní životní orientace.

4.

Křesťanské umění je možné jenom jako umění, které vyrůstá z nové životní orientace, z orientace víry. Jestliže jsme odmítli považovat za křesťanské takové umění, které jeví pouze vnější vlivy křesťanského původu nebo alespoň křesťanské podoby, pak nyní jsme u jádra věci: křesťanské umění je umění orientované vírou. Dosud však zůstalo jen v náznacích, co je třeba onou vírou rozumět; jen bližším přihlédnutím alespoň k některým výrazným rysům víry jako určité výrazné orientace lidské existence, lidského života můžeme připravit nejnütnější předpoklady pro vlastní posouzení otázky, které jsme se rozhodli dnes věnovat. To ovšem není v mých možnostech, zevrubně vyložit, co to je víra anebo alespoň co já si myslím, že je víra. Připomeňme si, že vlastně celé dnešní všekřesťanské úsilí o nové vyjádření křesťanské zvěsti či evangelia, tedy o novou interpretaci, není ničím jiným než pokusem o novou reflexi víry. To je věc příliš dalekosáhlá, než aby se mohlo podařit v několika slovech ji nějak definitivně zvládnout. Tady jsme na místě, kde své úvahy musíme nechat neuzavřené, kde nesmíme stavět obranné valy a hráze proti přivalům milosti a zavírat okenice před světlem nového pochopení, které přichází. A tak jenom náznakovitě uvedu, že víra nevyrůstá z ničeho daného, hotového, předmětného, ale že jejím předpokladem a přímo zdrojem je skutečnost nepředmětná, která je spíše něčím jako výzvou, ujištěním, podepřením a příslibem. Víra je odpovědí na tuto výzvu a na tento příslib: víra přijímá ujištění a přijímá také výzvu, je aktem důvěry a spolehnutím, ale také prvním vykročením kupředu, je nadějí, ale i silou, je zakotvením, ale současně pohybem vpřed. Víra je zaměřena do budoucnosti, od níž mnohé očekává, ale kterou aktivně připravuje a staví. Víra znamená konec staré životní orientace, která viděla to pravé v minulosti a

budoucnosti se naopak lekala, utíkala před ní a spasení hledala ve starých věcech a v návratu k nim. Víra znamená naopak opouštění starých věcí a odvážné vykročení do nových situací, znamená důvěru v nové tvoření, novotvoření všeho; víra nezůstává při starých písních, ale „zpívá Hospodinu píseň novou“. V tom smyslu znamená víra veliký převrat v lidském životě i v myšlení, převrat založený na odvaze k vykročení do neznáma a do nezajištěnosti, na důvěře v budoucnost a na svobodném vztahu k minulosti. Tento převrat se odehrál v dějinách a dosud se odehrává; vešel do dějin v době starého Izraele, nejspíš někdy v době soudců a v době královské, a byl podstatně, základně modifikován Ježíšem Nazaretským, který navázal na docela určitou, specifickou jeho tradici, odmítající titánský typ mesianismu a zaměřující hlavní pozornost k chudákům a k dětem, vdovám a sirotkům, k nemocným a trpícím, poníženým a ukřivděným, nešťastným a hříšníkům. V tom smyslu tedy víra není jedním z možných lidských zaměření, ale určitým dějinně zakotveným objevem, morálním vynálezem, jímž je možno připravovat a uskutečňovat království Boží, tj. společenství lidí založené na nových vztazích mezi lidmi, vyrůstajících z oné nepředemětné skutečnosti, na niž odpovídá víra svou prací, svými činy, skutky, svou aktivitou a iniciativou.

5.

Křesťanské umění jako umění orientované vírou muselo tedy být zasaženo především tímto obratem a přímo obrácením. Umění bylo zprvu rituální, kultickou záležitostí a bylo hluboce poznamenáno celou strukturou mýtu a mytického světa, zaměřeného do minulosti a praminulosti a zády obráceného k budoucímu. Víra znamená konec mýtu a mytické životní orientace; to je její hluboká dějinná souvislost. Proto musíme svou otázku postavit takto: v čem se dovedlo a dovede umění emancipovat z oněch starých i moderních kultických souvislostí, v čem přestává být orientováno na to, co se stalo, co je dáno, co je tu jako hotové a pevné a v čem se dovede od všech těchto daností odpoutat a nejen samo se otevřít novému jako něčemu, co není dáno, co není předmětnou skutečností, která by byla jen zobrazována a reprodukována, napodobována, ale v čem se samo dává do služeb tohoto nového a není jen samo otevřeno, ale samo otvírá? Jistě to je nedostačující, ale stejně jistě i nezbytná podmínka toho, abychom mohli nějaké umění nazvat uměním křesťanským. K tomu však musíme obrátit svou pozornost k povaze samotného umění a k povaze uměleckého díla.

6.

Umělecké dílo je v prvním přiblížení určitá pevná, fixovaná struktura, která nemá svého vlastního života, ale která ožívá v okamžiku, kdy je vnímána, přijímána, osvojována umělecky vnímavým člověkem. Vedle takto izolovaného uměleckého díla, které není samotným uměním jako spíše jeho reliktem, je tu ovšem celý kontext umělecké tradice a vlastně bohaté souvislosti rozmanitých typů tradic; a tento kontext rovněž pomáhá a vede při porozumění uměleckému dílu, i když sám je opět jen něčím zprostředkujícím a zprostředkovaným, co se nám samo také neotvírá, ale do čeho musíme také těžce pronikat a čemu porozumíme jen po těžkém zápasu, ne nepodobném tomu, bez něhož je nemožno porozumět samotnému uměleckému dílu. A tak vidíme, že porozumění uměleckému dílu, právě tak jako porozumění

jeho širšímu kontextu, souvislostem umělecké tradice a uměleckého vyznání a programu není nikdy pouhým přijímáním, pouhým pasivním konzumováním, ale je samo vysoce iniciativní, aktivní a přímo tvůrčí prací. Umělecké dílo může být přijímáno jen v prožitku, který je odvážným pokusem o proniknutí k nejhlubšímu smyslu toho, co je za vlastní fixací, tj. vnější daností uměleckého díla, kterou můžeme mít a máme před sebou jako předmět. To, co je za vlastní fixací díla, je ovšem právě jeho jádrem; a toto jádro není ničím daným a minulým, ale otvírá se před námi jako výzva, pozvání, vstup na nové cesty, uvedení do nového světa, do vnitřního, nejvlastnějšího světa uměleckého díla, kam nemůžeme proniknout jinak, než že se na tomto světě podílíme, že jej spoluvytváříme, že jej činíme svým světem a že v něm pak přetváříme i samy sebe. Jen tak je možné, že dílo přežívá svou dobu, že je živé i po tisíciletích. Jeho život je totiž naším životem, ale nikoli pouhým zrcadlením nebo odvozeninou, ba ani pouhým prodloužením a rozšířením našeho života, ale naším životem nové podoby, protože životem, který se setkal s čímsi, co má moc jej změnit, proměnit, jestliže on sám je schopen se odevzdat a proměnu přijmout.

7.

Tak je pro nás umělecké dílo otevřenou branou, cestou k neznámému, k tomu, co není, ale volá po našem činu, rozhodnutí, ztvárnění, uskutečnění. Umělecké dílo nás tedy uvádí do pohybu, otvírá nám novou dimenzi, je příležitostí k revizi naší orientace, někdy dokonce celoživotní orientace, reorientuje nás tak, že se sami obrácíme; umělecké dílo dovede člověka vést k obrácení, k životní *metanoia*. A právě na tomto místě se rozhoduje o tom, zda umění bude možno nazvat křesťanským, nebo nikoliv. Tady záleží na tom, jaký to je pohyb, do něhož nás umělecké dílo uvádí, jak a kterým směrem orientuje umění náš život. Odpovědět na tuto otázku není jednoduché a přímočaré, ale znamená ponořit se do nových složitostí a komplikací. Celá povaha uměleckého díla se totiž vymyká možnosti srovnání obojí orientace, totiž orientace víry a orientace vnitřního světa uměleckého díla, a proto také i možnosti poměrně jednoduchého postulátu, aby se norma víry stala normou uměleckého tvoření, aby umění bylo obrazem orientace víry, aby umění podřídilo své záměry (umělecké záměry) vlastnímu zaměření víry. Umění nenapodobuje a nemůže napodobovat víru, ale může se stát jedním jejím momentem, nebo snad lépe, může zakotvit, zakořenit v jednom jejím momentu. Tradiční formulace křesťanského dogmatu používá slov o lidském hříchu. Chtěl bych tu postavit tezi, kterou považuji za základní a která po mém soudu patří k tomu základnímu, co je možno i nutno o vztahu umění ke křesťanství povědět. Umění je především zakotveno v tom momentu víry, která neočekává nových věcí od sebe a ze sebe, protože ví o tom, že žije z nepředmětné skutečnosti jako ze svého zdroje, který není tu, není k dispozici, ale který se svobodně vždy znovu otvírá a zdrojem života se stává. Proto umění je nejsilnější a nejpersvědčivější tam, kde vidí a ukazuje člověka v jeho poníženosti nebo nízkosti, v jeho korumpovanosti a na cestě ke krachu, v jeho domýšlivosti a titánství, v jeho vzpourě nebo zradě, v jeho domnělé síle a skutečné nemohoucnosti, v jeho celé tragice a osudné i osudové bezmocnosti. Jenom slabé umění oslavuje člověka, silné umění se ho hrozí, hrozí se nad ním, a přesto je k němu taženo vši svou vášní a přčasto i svou něhou. Umění si dovede člověka

ošklivit, ale nikdy se od něho neodtrhuje; pohrdá jím, ale je mu věrno; vidí jeho nejpropastnější stránky, aby zachytilo malý svit naděje, která pro něj svítá. Vlastní podstata umění a jeho nejočistnější funkce je právě v tom, že jím a v něm přestává člověk být sám sebou, přestává být do sebe uzavřen a uzamčen do zakřiveného vesmíru své iluzemi ještě pokřivenější a do neprůhlednosti zakryté nelidskosti, přestává být otrokem a napodobitelem sebe samého, jím a v něm se dostává člověku možnosti odstupu od sebe, a tím i možnosti pohlédnout na sebe v novém, dosud netušeném světle, které odhaluje to, co bychom raději skryli a čemu bychom chtěli utéci.

8.

V tomto dalším smyslu je tedy umělecké dílo otevřenou branou. Tato okolnost patří k podstatě umění a není vyvozena ani dodatečně do umění vložena z křesťanství. Ale na tento moment může a musí křesťanská víra navázat. Předpokladem toho, aby na nás umělecké dílo mocně zapůsobilo, je jeho otevřený nebo skrytý, kontrolovatelný nebo nekontrolovatelný kontext s naším životem, s naší dosavadní existencí před obrácením, k němuž nás umělecké dílo vede. Umělecké dílo nás obdaruje tím, že nám umožní a dovolí poznat sebe a současně se s touto svou danou existencí rozloučit, opustit ji a vydat se dál. Umělecké dílo nám uvolňuje prostor, kam můžeme vykročit na cestě pryč od sebe, od své minulosti, od svého dosavadního života, kde můžeme nabrat nový dech a nově se zorientovat, vzít na sebe nový úkol, nový program, novou podobu. Umělecké dílo nám může k tomu někdy napomoci tím, že nás zobrazí, vykreslí – ale může to udělat také jinak. Obrazivost uměleckého díla není jedinou cestou, jak nám otevřít cestu kupředu. Na tuto podstatnou vlastnost umění může navázat křesťanství tím, že pomůže umění najít lépe a pronikavěji to světélko, ten odlesk naděje, která je všemu světu. Umění samo ze svých sil se nemůže ubránit zoufalství, nemůže totiž nad člověkem nezoufat. (*Kámen a bolest.*) To, co vede umění od soucítění a solidarity s člověkem k lásce k člověku, co uprostřed lidské zbledovanosti dokáže zahlédnout s onou snad nesrovnatelnou něhou člověka jako nešťastnou bytost, která však má svou slávu, protože je v naději bytostí oslavenou, všechno to tedy už přesahuje možnosti samotného umění a neroste z jeho estetických zdrojů, ale z víry. Doufám, že není třeba připomínat, že tato nadějnost je právě tak vzdálena falešného optimismu, jako samo umění je vzdáleno umění falešnému, paumění kýče.